

În ajutorul perfecționării profesorului de istorie

PROGRESUL ECONOMIC ȘI EVOLUȚIA STRUCTURILOR SOCIALE ÎN LUMEA ANTICĂ

LIGIA BĂRZU

Raportul dialectic dintre dezvoltarea economică și transformările din societate și mentalitate constituie esența concepției materialiste privind evoluția istoriei umane.

Acest raport nu trebuie însă să fie conceput ca o relație mecanică, automată. Evident, nu se poate contesta faptul că, pe durată, progresul economic a determinat modificări esențiale în structura socială. Dar, progresul economic poate fi mai rapid decât evoluția socială. Cu alte cuvinte, între realizarea unui progres economic și reflectarea lui în natura relațiilor social-economice se poate scurge o foarte mare durată de timp. Pe de altă parte, aproximativ același nivel de dezvoltare economică se suprapune cu structuri socio-economice diferite și chiar contradictorii. De aici rezultă că transformările sociale nu sînt oglinda exclusivă a progresului economic, ci expresia modificărilor generale, inclusiv din ideologie, reflectarea unor condiții istorice particulare, a capacității unei societăți date de a accepta progresul economic etc. Un singur exemplu este suficient pentru a justifica această afirmație. Metalurgia fierului și progresele economice legate de aplicarea ei nu au avut efecte identice în statul hittit, în regatul asirian, în India sau China antică, în Europa continentală și în lumea greco-romană. În zonele amintite acest progres economic corespunde fie unor structuri de tip asiatic, fie unor societăți sclavagiste clasice, fie unor relații de tip gentilico-tribal.

Din acest exemplu rezultă că progresul economic nu poate fi redus la o invenție și la aplicarea ei, cu alte cuvinte la progresul tehnic.

Menționarea unor situații istorice concrete pot ilustra limpede această idee.

Între acestea este de amintit faptul că inventarea sau preluarea metalurgiei aramei și bronzului, inclusiv realizarea procedeeleor de reducere a minereurilor de aramă nu au determinat un progres economic general. Structurile care au asimilat această invenție au continuat să fie dependente de formele tradiționale de economie, în special, în sectoarele producătoare de bunuri de subsistență. Dezirabilitatea unor obiecte lucrate din metal era provocată de alte interese decât de cele ale dezvoltării economice, cum ar fi acumularea de bunuri de prestigiu.

Un alt caz este reprezentat de lumea greacă în epoca elenistică.

În general, se afirmă că spiritul grec mai aplecat spre științe speculative decât spre experiment, nu ar fi manifestat nici un fel de preocupare pentru realizarea și aplicarea unor invenții în domeniul tehnicii. Afirmația poate fi contrazisă prin pomenirea unor succese faimoase cunoscute din unele centre elenistice, de exemplu în Syracusa și Egiptul lagid¹. Trebuie făcută însă imediat

¹ W. W. Tarn, *La civilisation hellénistique*, Paris, 1936. Fac excepție unele îmbunătățiri funciare cum sînt cele din regatul lagid, ca și eforturile de asigurarea bunei desfășurări a comerțului caravanier și a navigației maritime.

precizarea că, în general, aceste invenții nu s-au aplicat în diversele sectoare ale economiei, ci au contribuit cu predilecție la dezvoltarea artei militare. Tot aici, în ciuda construirii unor corăbii de mare tonaj, care depășeau orice limită a cunoștințelor din antichitate, nu s-a putut ajunge la revoluționarea navigației din cauza absenței unei forme de energie care să le pună în mișcare².

Pornind de la această constatare apare necesitatea de a lărgi conceptul de progres economic înțelegând prin el cumularea mai multor factori dintre care realizarea sau adoptarea unor invenții având ca urmare dezvoltarea uneltelor, creșterea productivității muncii și a producției sînt de luat în considerație în primul rînd. Lor li se adaugă, în mod obligatoriu, dezvoltarea ramurilor de bază ale economiei și apariția unor ramuri economice noi, adîncirea diviziunii muncii chiar și în sectoarele marginale ale economiei, tipul de energie folosit, dezvoltarea relațiilor de schimb, gradul de exploatare a resurselor naturale, și de asemenea progresul forței de muncă înțeles sub mai multe raporturi, dar mai ales, sub acela al folosirii integrale și a gradului ei de instruire.

Din nou trebuie făcută precizarea că uneori nici suprapunerea tuturor acestor factori de progres nu a determinat răsturnarea structurilor sociale așa cum se întîmplă, de pildă, în Europa continentală unde depășirea modului de producție casnic³ și dizolvarea relațiilor gentilico-tribale nu au fost posibile decît prin integrarea unor imense zone în Imperiul roman. După cum, apariția relațiilor feudale sînt, mai curînd, de legat de tendința de înlocuire a micii gospodării cu latifundiile, ca unitate de producție și de eforturile de rentabilizare a forței de muncă⁴, decît de progresul economic⁵. Plugul cu roate, considerat a fi una din invențiile care au însoțit procesul de destrămarea relațiilor sclavagiste a fost inventat și utilizat într-o arie periferică (Gallia, Germania)⁶.

Oricum, analiza diverselor situații concrete și a fenomenelor în ansamblu conduc la concluzia că progresul economic și social constituie două laturi complementare ale unui proces unic, în care cel dintîi condiționează evoluția structurilor sociale, în vreme ce, natura acestor structuri ușurează sau barează calea progresului economic.

O altă problemă este și măsura în care noi dispunem de mijloace pentru a reconstitui progresul economic și efectele lui asupra societății.

Trebuie spus de la început că șansele noastre de a realiza un tablou integral a procesului de întrepătrundere a acestor două laturi care marchează evo-

² *Ibidem*, p. 278—279.

³ Marshall Sahlins, *L'âge de pierre, l'âge d'abondance*, Paris, 1976, p. 82 și urm. dezvoltă ideea existenței unui mod de producție casnic caracterizat prin: unitatea economică este gospodăria, nivelul scăzut al tehnicii, insuficiența utilizare a timpului de lucru, a forței de muncă și a resurselor naturale. Trecerea la neolitic a creat doar premisele depășirii acestui mod de producție.

⁴ Este de menționat, aici apariția în tratatul de agricultură al lui Columella și în corespondența lui Pliniu cel Tânăr către Traian a necesității înlocuirii sclavilor ca principala forță de muncă de pe latifundii cu arendașul liber sau colonul, mai interesat, prin natura însăși a contractului, să realizeze o producție sporită.

⁵ Eforturile de a găsi elemente de progres tehnic care au favorizat apariția relațiilor feudale nu au putut aduce prea multe elemente. Pentru această problemă vezi și R. Latouche, *L'Origine de l'économie occidentale*, Paris, 1956, p. 24 și urm.

⁶ *Ibidem*, p. 41 și urm.

luția societății umane nu sînt egale. Pentru perioade lungi din istoria umană și pentru spații întinse dispunem doar de fragmente, uneori greu interpretabile.

Este vorba, în primul rînd, de epoca primitivă pentru care cercetarea rămîne quasi-dependentă de aportul arheologiei. De aici rezultă și imaginea foarte palidă a progresului economic reconstituită pe baza informației arheologice pe de o parte, și pe de altă parte, extrem de dificila sarcină de a deduce structurile sociale pornind de la aceste elemente ceea ce explică necesitatea recurgerii la științe auxiliare cum sînt antropologia socială și culturală⁷.

Trebuie adăugat și faptul că nici pentru societățile literate cercetarea nu are la dispoziție o informație completă.

Faptul se datorește în primul rînd modului în care a progresat știința arheologică, orientată uneori unilateral. Abia, în ultima vreme, au început să capete o pondere deosebită studiile de istorie economică întemeiate pe observații arheologice cum sînt cele legate de schimbul la mare distanță⁸ în statele orientale, procesul transformării schimbului de daruri în raporturi tributare⁹ sau cele legate de repartitia proprietății funciare în coloniile grecești din vest. Astfel de studii au avantajul de a aduce detalii semnificative în domenii de existență față de care izvorul literar și epigrafic rămîne indiferent sau incomplet¹⁰.

Nu este cu puțință, în limitele unui scurt articol, să se treacă în revistă totalitatea etapelor pe care acest proces le-a parcurs în întreaga istorie veche. De aceea ni se pare mai utilă o ilustrare a felului în care se intercondiționează cele două laturi ale procesului dezvoltării economice și sociale în una din etapele acestei lungi perioade din istoria umanității.

Mai întîi, este necesară o precizare.

Structurarea celor mai vechi forme de societate umană — banda de vînătoare¹¹ și gînta nu este legată de atingerea unui nivel înalt de dezvoltare economică, ci, dimpotrivă, este expresia slabului progres economic.

Necesitatea constituirii unor colective caracterizate printr-un grad mai mare de stabilitate și de solidaritate între membrii care le compuneau rezultă din

⁷ Un model de aplicare a rezultatelor acestor științe îl constituie lucrările simpozionului *Man the Hunter*, Chicago, 1968 și lucrarea lui C. Renfrew, *The emergence of civilization*, Londra, 1972; C. Renfrew, *The Great traditions versus Great Divide: Archaeology as Anthropology*, *AJA*, 84, 3, 1980, p. 287 și urm.

⁸ Philip L. Kohl, *The Balance of trade in Southwestern Asia in the Mid-Third Millenium B.C.*, *CA*, 19, 3, 1978, p. 463 și urm.

⁹ Ying-Shih Yü, *Trade and expansion in Han China*, UCP, Berkely — Los Angeles, 1967.

¹⁰ De citat aici poemul „*Enmerkar și stăpînul din Aratta*”, S. N. Kramer, *Istoria începe la Sumer*, București, 1962, p. 78 și urm. al cărui sens nu a putut fi pus în lumină decît prin recente descoperiri arheologice din Iran, Iraq, Afganistan, Pakistan și Egipt. De asemeni, extrem de revelatoare, completînd, în mod spectaculos, izvoarele literare și epigrafice, au fost cercetările arheologice combinate cu fotografia aeriană în coloniile grecești din Italia, v. D. Adameșteanu, *Le subdivisions di terre nel Metapontino*, în „*Problèmes de la terre dans la Grèce ancienne*”, Paris, 1973, p. 52 și urm.; Idem, *Problèmes de la zone archéologique de Metaponte*, *RA*, 1, 1967, p. 3 și urm.

¹¹ Termenul pus în circulație de J. Stewart, *Theory of Culture Change. The methodology of multilineal evolution*, Illinois University Press, 1963 a devenit clasic în literatura de specialitate mai recentă, v. volumul *Man the Hunter*, p. 3 și urm. și lucrarea lui Leakey-R. Lewin, *Origins*, Londra, 1977.

mijloacele tehnice rudimentare și din schimbarea tipologiei vânătorii¹² o dată cu trecerea la condiția umană.

Trebuie adăugat că pentru reconstituirea dimensiunii și stabilității acestor colective studiul evoluției tehnicii de lucrare a uneltelor nu este de nici un folos sau rămâne de importanță minoră. Mai curînd, observații interesante și sugestive sînt cele care rezultă din studiul dimensiunilor așezărilor sau locuințelor¹³, din durata sălășuirii pe același teritoriu și din studiul faunei a cărei compoziție pe vîrstă și specii poate furniza date interesante privind rentabilitatea vânătorii¹⁴.

De asemenea, nu se poate concepe reconstituirea evoluției structurilor sociale fără apelul la acele observații care sugerează atingerea unui anumit grad de sensibilizare a ființei umane¹⁵ și de solidaritate de grup exprimată în grija față de semenul mort, supraviețuirea unor infirmi¹⁶, locul deosebit pe care-l dețin în ritual femeile¹⁷, elaborarea unor ritualuri de inițiere¹⁸ etc. După cum, este dificil să se înțeleagă apariția și evoluția relațiilor gentilice pornind numai de la progresul realizat în economie, inclusiv în trecerea de la economia prădălnică la producerea resurselor de subsistență. Un loc important în această evoluție l-a avut elaborarea unei ideologii de grup materializată în crearea unor mituri genealogice¹⁹ sau de origine sau în cultul strămoșilor²⁰.

Problema cea mai dificilă este reconstituirea procesului treptat de dizolvare a relațiilor gentilice și de apariție și dezvoltare a unor societăți împărțite în clase.

În linii mari acest proces constă din transformarea și înlocuirea treptată a formelor comunitare de proprietate cu diferite forme de proprietate privată, apariția unor forme noi de circulație a bunurilor între membrii unei comunități în locul vechiului sistem al reciprocității, apariția eredității funcției și a unor statute sociale privilegiate în locul unor funcții încredințate în temeiul calităților individuale ale deținătorilor lor, adăugarea la drepturile rezultînd dintr-un statut social privilegiat pe acela care conferă controlul factorilor de producție și de a

¹² Trecerea la vînătoarea caracterizată prin rolul jucat de grupul de bărbați înrudiți care colaborează, transportul hranei în sălaș și împărțirea hranei între adulți este considerată drept o schimbare fundamentală de comportament care marchează saltul de la condiția animală la cea umană, R. Leakey-R. Lewin, *op. cit.*, p. 120 și urm.

¹³ Desmond Clark, *Prehistoric settlement sites and survival patterns*, în vol. *Man the Hunter*, p. 276 și urm.

¹⁴ L. Scherwood Washburn, C. S. Lancaster, *The evolution of hunting*, în vol. *Man the Hunter*, p. 293 și urm.

¹⁵ Science, 1975, nr. 190, p. 562 și urm. descrie speciile de plante care au servit ca pat pentru M.VI de la Shanidar. Comentarii și în R. Leakey, *op. cit.*, p. 124 și urm. și în G. Camps, *La Préhistoire*, Paris, 1982, cap. *Homo religious*.

¹⁶ La Shanidar în Irak, Columnata în Algeria, la Araguina-Sennola în Corsica.

¹⁷ Impresiunile de mîini de femei în peșterile pictate și numărul mare de figurine feminine aurignaciene sugerează un loc aparte în ritual.

¹⁸ Celor observate în nivele iberomaurusiene și capsieni în Africa de Nord. Constau în mutilarea sistematică a dinților la indivizii de ambe sexe sau numai la fete între 12—15 ani.

¹⁹ A. Lamnig-Emperaire, *La signification de l'art rupestre paléolithique*, Paris, 1962; M. Eliade, *Aspecte ale mitului*, București, 1978.

²⁰ De asociat această evoluție de dovezile care atestă cultul craniului începînd cu mezoliticul și apoi de apariția mormintelor megalitice.

percepe impozite, dispariția rolului dominant al relațiilor de rudenie și apariția unor raporturi sociale de tip nou.

Acest proces nu este posibil să fie înțeles dacă nu se are în vedere întregul sistem, totalitatea laturilor lui componente, cu formele lor concrete de manifestare. Luarea în considerare a unui singur aspect, oricât de important și de frapant ar fi el poate să conducă la concluzii nefondate din punct de vedere științific, așa cum s-a întâmplat în cazul societăților megalitice din Europa Occidentală. Considerarea lor drept societăți de tip „faraonic” constituie dovada cum, prin absolutizarea uneia din laturile sistemului social-economic și cultural se poate ajunge la concluzii teoretice eronate²¹. Se poate chiar adăuga că societățile megalitice din Europa occidentală trebuie să fie citate ca un exemplu de societăți care, în ciuda eforturilor colective și organizate depuse în vederea ridicării unor monumente de dimensiuni excepționale se mențin în cadrele relațiilor gentilice, cu precizarea că, *arheologic*, nu există nici un element care să sugereze existența unor indivizi care să dețină o poziție socială privilegiată, deși *teoretic* nu poate fi exclusă detașarea lor²².

În judecarea acestui proces una din problemele fundamentale rămâne aceea de a discerne, dincolo de legile generale ale dezvoltării sociale și de evoluțiile tipice și situații particulare în care factorii specifici și condiții istorice concrete au determinat căi diferite de evoluție.

O asemenea punere a problemei ar putea părea lipsită de sens în condițiile în care în literatura marxistă limitele evoluționismului liniar din secolul trecut au fost în mare măsură depășite²³.

Nu este vorba însă numai de a accepta existența mai multor căi de dizolvare a relațiilor gentilice, ci mai ales este vorba de a găsi explicații în cazurile în care se constată că o dezvoltare mai mult sau mai puțin identică a factorilor de producție nu a avut același efect asupra structurilor sociale și ideologice ale unei societăți, de a înțelege de ce aceeași inovație tehnică a putut avea un rol dizolvant într-un caz concret istoric, în vreme ce în altele nu a determinat schimbări deosebite.

Afirmația se bazează pe analiza unor situații concrete.

Astfel, în Orientul Mijlociu și Apropiat situat pe așa-numitul „briu al invențiilor” cumularea mai multor realizări — trecerea la agricultura irigată sau alte forme de agricultură intensivă, inventarea metalurgiei aramei, bronzului și fierului, inventarea roții, a unui vehicul cu roate, a plugului, a unor mijloace de transport pe apă mai evaluate, dezvoltarea schimbului la mare distanță au determinat accelerarea procesului de dizolvare a relațiilor gentilice și apariția unor societăți civilizate.

În bazinul egean trecerea la policultură (agricultură, horticultură, viticultură), dezvoltarea creșterii vitelor, meșteșugurilor, comerțului și navigației au

²¹ Ch. Parain, *Protohistoire méditerranéene et le mode de production asiatique*, în vol. „Sur le mode de production asiatique”, ed. II, Paris, 1974, p. 169 și urm.

²² J. Guilaine, *La France d'avant la France, du néolithique à l'âge de fer*, Paris, 1980, p. 63.

²³ Pentru exemplificare se poate vedea volumul „Sur le mode de production asiatique”, citat la nr. 21; Irm. Sellnow, *Grundprinzipien einer Periodisierung der Urgeschichte*, Berlin, 1961; M. Godelier, *Horizon, trajets marxistes en anthropologie*, Paris, 1973.

avut ca efect constituirea structurilor de tip creto-miceni, cu cele mai timpurii tendințe de trecere la forme de existență quasistatală încă din epoca bronzului timpuriu²⁴. În fața acestor situații, constatarea că în Europa continentală cumulara acestor invenții nu a avut alt efect decât adîncirea tendințelor de constituire a unor grupuri deținînd eventual statute distincte poate să pară șocantă. Evident, o explicație este dificil de găsit în condiția în care, chiar din epoca bronzului sînt surprinse toate elementele care dovedesc în primul rînd trecerea la structuri de caracter patriarhal, după cum o sugerează, între altele, fenomenul schimbării sexului unor statui-menhir²⁵, ca și poziția privilegiată a bărbatului în raport cu restul membrilor grupului²⁶. Se adaugă observații care atestă constituirea unei aristocrații în strînsă legătură cu agravarea conflictelor între comunități, intensificarea circulației bunurilor în interiorul comunității și la mare distanță, tendința acumulării de bunuri.

Singura explicație plauzibilă pentru lungă supraviețuire a relațiilor gentilice în această parte a lumii vechi poate fi căutată în destinația bunurilor acumulate, și în modul de administrare a rezervei. Această soluție este sugerată de următoarea constatare. Este adevărat că în Europa continentală apar toate semnele detașării unei aristocrații — rituri funerare speciale, inventar diferit, posesiunea unor obiecte ceremoniale cum sînt diademele în bronzul argaritic²⁷. De asemeni descoperirea de numeroase tezaure, unele conținînd numeroase obiecte din metal prețios (ex. Perșinari, Hinova etc.), dovedesc că procesul tezurării de bunuri este foarte adîncit. Ceea ce lipsește din Europa continentală spre deosebire de Creta, Grecia continentală sau culturile predinastice din Mesopotamia sînt sigiliile²⁸. Ori, absența sigiliului și a procedurii sigilării trebuie să fie considerate ca reflectînd un stadiu anterior trecerii unor categorii de bunuri în proprietatea privată a membrilor aristocrației sau a șefului. Faptul că procedul sigilării nu-l întîlnim decît tîrziu și numai în anumite societăți, cum este cea dacică²⁹ constituie dovada că în Europa continentală dreptul de proprietate comunitar asupra tuturor bunurilor, inclusiv asupra acelor mobile s-a păstrat neștirbit ceea ce explică extrem de mare încetineală cu care se destramă relațiile gentilice.

Concluzia generală care rezultă din această constatare este că important pentru o societate dată este nu să realizeze un surplus și să dețină o rezervă, ci felul în care o utilizează. Pornind de la aceasta se poate face chiar afirmația că, apariția unui surplus de produse nu generează, *in sine*, dizolvarea relațiilor gentilice. Numai în măsura în care anumiți indivizi însărcinați să îndeplinească

²⁴ C. Renfrew, *op. cit.*, p. 46 și urm.

²⁵ G. Camps, *op. cit.*, cap. Homo religiosus.

²⁶ Evidentă prin poziția centrală în mormînt și apariția practicii sacrificiilor umane (soții și slujitori) ex. la Maikop și mai cu seamă în perioada dinastică timpurie în Mesopotamia, Egipt, China.

²⁷ Antonio Gilman, *The development of social stratification in Bronze Age Europe*, CA, 22, 1, 1981, p. 1 și urm.; J. M. Coles, A. F. Harding, *The Bronze Age Europe*, Londra, 1979.

²⁸ C. Renfrew, *op. cit.*, p. 225 și urm.

²⁹ Avem în vedere cele două vase purtînd ștampile regale — cel de la Grădiștea și cel de la Ocnița, I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică. Cu privire specială la Transilvania*, București, 1969, p. 189 și urm.; D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1980, p. 136 și urm., p. 112.

funcții în serviciul colectivității ajung să-și însușească, total sau în parte, acest surplus și să-l folosească pentru aducerea în stare de dependență a membrilor propriului grup se creează condițiile separării societății în clase antagoniste.

Efortul de a surprinde formele specifice pe care le îmbracă legile generale ale evoluției societății nu este o sarcină ușoară în condițiile în care nu există un consens nici în ceea ce privește definirea momentului în care structurile primitive au fost depășite și pragul civilizației a fost atins³⁰. Pe de altă parte, dificultăți intervin și atunci când există suficiente dovezi care îngăduie să se admită detașarea unei aristocrații gentilico-tribale, dar lipsesc elemente care să permită formularea unor ipoteze relativ la natura relațiilor economice din acea comunitate, la forma de proprietate, nu se poate spune nimic cu privire la locul pe care-l joacă în organizarea producției această aristocrație, gradul ei de separare față de producerea bunurilor de subsistență, dacă există surplus și cât de mare este și care era destinația acestui surplus etc.

În sfârșit, nu este totdeauna posibil să se surprindă factorii favorabili, care accelerează procesul de destrămare a relațiilor gentilice sau factorii temporizatori sau aceea care provoacă stagnarea.

Între cei din urmă se numără măsura în care o societate dată este dispusă să accepte sau nu o invenție, de forța pe care o are un sistem economic închisat în formule tradiționaliste de a rezista la orice inovație venită din interior sau din afară.

În al doilea rând este vorba despre un aspect asupra căruia Marx³¹ a atras atenția și în legătură cu care arheologia ne pune la dispoziție o serie de date revelatoare. Fenomenul nu are numai implicații strict locale, ci poate fi proiectat la scara întregii lumi. Este vorba de mișcările de populație care afectează spații mai mari sau mai restrinse ale oicumenei, care s-au produs cu o anumită periodicitate și care, în mod obișnuit, sînt însoțite sau sînt urmate de un regres economic și cultural. Astfel de deplasări de populație au fost înregistrate în Orientul Mijlociu și Apropiat și pe seama lor pot fi puse unele întîrzieri în evoluția acestei zone. De exemplu, în zona siro-mesopotamiană cultura Halaf tîrzie care aparține chalcoliticului se caracterizează printr-o mare putere de expansiune și prin relațiile de schimb la mare distanță pe care le întreține. Această cultură înfloritoare sfîrșește brusc, probabil ca urmare a migrației primului val de populație de grai semitic care avansează spre văile fertile ale Tigrului și Eufratului³². Cultura El Obeid care-i urmează și care poate fi eventual considerată ca aparținînd acestui val semitic marchează o sărăcie generală a nivelului de viață și întreruperea relațiilor de schimb. Abia în ultima fază a acestei culturi se asistă la o nouă renaștere și la o evoluție neîntreruptă pînă la apariția orașelor-state în Sumer. Europa centrală și est-centrală oferă un tablou în mare măsură asemănător. Culturile Cucuteni, Gumelnița, Sălcuța, Tiszapolgar-Bodrogkeresztur, Vinca C-D, Ba-

³⁰ Aceste caracteristici sînt: centre urbane cu o populație de minimum 5 000 de locuitori, construcții monumentale de cult sau de altă natură, apariția scrierii și folosirea ei în scopuri administrative, adîncirea diviziunii sociale a muncii, crearea unui aparat administrativ și a unei forțe de reprimare, împărțirea administrativă a teritoriului. Pentru opinii contradictorii, C. Renfrew, *op. cit.*, p. 3. și urm.

³¹ K. Marx — Fr. Engels, *Opere*, 9, p. 135 și urm.

³² J. Mellaart, *The Neolithic in the Near East*, Londra, 1975 și urm.

den sînt caracterizate printr-o puternică dezvoltare economică, în special prin dezvoltarea meșteșugurilor, între care metalurgia aramei joacă un rol extrem de important. Ori, această dezvoltare economică care poate fi eventual corelată cu un proces relativ avansat de constituire a unei minorități privilegiate după cum rezultă din observațiile din cimitirul de la Varna³³ nu poate evolua, este întrerupt de migrația populațiilor cu curgane care produc o sărăcire generală, inclusiv pierderea meșteșugului metalurgiei³⁴. Astfel de mișcări de populație au putut fi urmărite pînă în perioade relativ recente în întreg continentul african, dar aici efectele asupra dezvoltării economice și sociale sînt încă anevoie de stabilit. După cum situații similare sînt de presupus în cazul continentului american.

Între factorii stimulatori, după unii specialiști³⁵, chiar determinanți, se numără schimbul, în primul rînd, schimbul la mare distanță.

Evident, nu există nici un temei pentru a respinge realitatea unor astfel de relații chiar la un nivel relativ timpuriu de dezvoltare. Problema este dacă aceste relații de schimb au putut ele singure să declanșeze un proces atît de complex cum este acela al dispariției structurilor comunitare și apariția unor formațiuni de caracter statal.

O asemenea evoluție nu poate fi luată în considerare în afara dezvoltării economiei în ansamblu, așa cum s-a încercat pentru Africa de la sud de Sahara. Fără îndoială, comerțul de aur, cu fildeș și lemn rar, la mari distanțe a putut influența viața comunităților africane situate de-a lungul acestor artere de schimb. Nu este însă suficient pentru a crea un mod de producție african³⁶, a cărui unică trăsătură îl constituie schimbul la mare distanță, cu atît mai mult cu cît în această zonă adoptarea metalurgiei bronzului și fierului nu a determinat schimbări sesizabile. Pe de altă parte, comerț la mare distanță și poziție avantajoasă de-a lungul unor drumuri comerciale fixe întîlnim și în alte zone și în alte perioade. Începînd cu chalcoliticul și cu epoca bronzului în Orientul Mijlociu și Apropiat, din epoca bronzului în Europa. Ori în aceste zone nu a fost unicul determinant al evoluției structurilor social-economice. Judecînd din această perspectivă schimbul poate fi considerat doar unul din factorii care au influențat sau au grăbit o serie de procese economice — dezvoltarea meșteșugurilor, inventarea unor tipuri de unelte din ce în ce mai diversificate, crearea unui surplus destinat schimbului, inventarea unor mijloace mai sigure și mai comode de transport, apariția unor indivizi mai pricepuți și mai îndrăzneți cărora comunitatea le încredințează organizarea expedițiilor comerciale. Toate aceste elemente au dus pe durată la o complicare a modului de existență, la diversificarea activităților economice care ajung să depășească simpla sferă a realizării bunurilor de subsistență. Nu este exclus însă, ca în unele cazuri o comunitate să-și orga-

³³ Actele Congresului de la Varna, 1976; comunicări: I. S. Ivanov, *Les fouilles archéologiques de la nécropole chalcolitique à Varna (1972—1975)*; A. Margos, *Les sites lacustres dans les lacs de Varna et la nécropole de Varna*; I. S. Ivanov, *Sikrovišciata na varnenskiia chalkoliten nekropol*, Sofia, 1978.

³⁴ I. Nestor-Eug. Zaharia, *Sur la période de transition du néolithique à l'âge du bronze*, Dacia, N.S., XII, 1965, p. 17 și urm.; S. Morintz-P. Roman, *Cu privire la cronologia perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului*, SCIV, 4, 1970, p. 557 și urm.; *Idem*, Dacia NS, 13, 1969, p. 61 și urm.

³⁵ Philipp M. Kohl, *op. cit.*, p. 474 și urm.

³⁶ Catherine Coquery-Vidrovitch, *Recherches sur un mod de production africain*, în vol. „Sur le mode de production asiatique“, p. 346 și urm.

nizeze întreaga activitate pentru realizarea exclusivă sau quasi-exclusivă a producției de export³⁷.

În această situație se integrează unele comunități de pe platoul iranian cum este aceea de la Tepe Yahya a cărei principală sursă de existență pare să fie sculptura unor vase de piatră și vehicularea lor pe un spațiu imens — practic între valea Indusului și nordul Siriei. Pentru aceeași zonă s-a putut demonstra dependența diverselor centre iraniene de deplasarea monopolului schimbului cu lapislazuli din nordul Mesopotamiei în Sumer. Ridicarea Susei, între altele, este strâns legată de preluarea acestui monopol de către purtătorii culturii Djedmet Nasr³⁸.

Aceste relații de schimb a căror principale caracteristici sînt complementaritatea și direcționalitatea s-au dovedit stimulatoare, în primul rînd, pentru comunitățile de pe platou.

Trebuie făcută precizarea că astfel de factori favorabili sau temporizatori sînt sesizabili și pentru perioade istorice mai recente. Și este important că ei nu sînt totdeauna de natură economică. Astfel, în Egiptul faraonic, perioadele de descentralizare a statului au provocat un declin economic general și alternanța lor explică, în parte, incapacitatea societății egiptene de a depăși structurile de tip asiatic. După cum, dificultatea cu care s-a realizat unificarea statului chinez, presiunea permanentă a unor populații nomade la granița de N și NE și tendințele centrifuge ale aristocrației provinciale explică de ce, abia în vremea dinastiei Han (sec. III î.e.n.—sec. III e.n.) se ajunge la desăvîrșirea procesului de formare a relațiilor de tip tributar.

Și exemplele ar putea continua nu numai în cazul lumii orientale, ci și în cazul lumii grecești, unde particularitățile dezvoltării fiecărui polis sau zone mai largi trebuie făcute responsabile de evoluția diverselor structuri socio-politice.

Așa cum s-a menționat deja, intenția acestui studiu nu a fost aceea de a epuiza un subiect de o asemenea dificultate, ci de a atrage atenția pe de o parte, asupra complexității problematicei pusă în discuție, pe de altă parte, de a sublinia că în procesul interrelației dintre progresul economic și evoluția structurilor sociale legile generale ale evoluției societății umane devin sesizabile numai în formele lor concrete de manifestare.

Se mai poate adăuga că înțelegerea acestui proces nu este cu puțință decît în măsura în care sînt luate în considerare totalitatea fenomenelor pe care le presupune. Cu alte cuvinte, numai în măsura în care tendințele generale de dezvoltare, legile acestei dezvoltări sînt deduse din diversele situații istorice particulare.

Este singura cale care permite explicarea unor fenomene aparent contradictorii cum ar fi, între altele, deosebirile frapante de structură socio-economică apărute pe un fond mai mult sau mai puțin uniform de achiziții tehnice.

³⁷ Vezi Philip Kohl, *op. cit.*

³⁸ G. Hermann, *Lapis lazuli: the early phases of its trade, Iraq, XXX, 1, 1968, p. 21 și urm.*